

SELİM DERİNGİL
İhtida ve İrtidad

SELİM DERİNGİL 19 Ağustos 1951'de Ottawa'da doğdu. İsviçre, Fransa ve İngiltere'de eğitim gördü. 1978'de İngiltere'de University of East Anglia'da doktora derecesini aldı. 1979-2011 arasında Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde ders verdi. ABD, Fransa, İngiltere ve İsrail'de dersler verdi. Yayımlanan ilk kitabı *Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası*'dır. Ayrıca Osmanlı son dönemi ve Cumhuriyet tarihi konusunda makaleleri vardır. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamit Dönemi 1876-1909* (Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, 2002) başlıklı kitabın İngilizcesi olan *The Well-Protected Domains, Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, 2001'de "Turkish Studies Association Fuad Köprülü" ödülünü aldı. *Simgeden Millete* (İletişim Yayınları) 2007'de yayımlandı. Halen Beyrut'ta Lebanese American University'de (LAU) ders veriyor.

Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire

© 2012 Selim Deringil

Bu kitabın yayın hakları Cambridge University Press'ten alınmıştır.

İletişim Yayınları 2538 • Araştırma-İnceleme Dizisi 419

ISBN-13: 978-975-05-2272-7

© 2017 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2017, İstanbul

EDITÖR Kerem Ünüvar

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Kudüs'te Ortodoks cemaatin Noel töreni

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3

Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

SELİM DERİNGİL
19. Yüzyıl Osmanlı
Devleti'nde
İhtida ve
İrtidad

*Conversion and Apostasys in the Late
Ottoman Empire*

ÇEVİRENLER

Ayşen Anadol - Taciser Ulaş Belge

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	9
Giriş	21
19. YÜZYIL OSMANLI DEVLETİNDE İHTİDA VE İRTİDADIN ÖZEL NİTELİĞİ: MİLLİYETÇİLİK VE ULUSSUZLAŞMA	21
ÖNCEKİ DÖNEMLERLE KARŞILAŞTIRMALAR.....	30
OSMANLI MÜSLÜMANLIĞINDA İHTİDA VE İRTİDAD: YASALLIK VE GERÇEKLIK.....	37
KITAP HAKKINDA	50
BİRİNCİ BÖLÜM	
“TASDÎ-İ ÂLİYİ MUCİP OLMAMAK”	
İhtida, İrtidad ve Tanzimat Devleti	57
“TANZİMAT DEVLETİ” VE “TANZİMAT ADAMI”	57
GÜLHANE HATT-I HÜMAYUNU VE TANZİMAT’IN VAATLERİ.....	60
“TASDÎ-İ ÂLİ” OLARAK İHTİDA VE İRTİDAD.....	70
İHTİDA USULÜ.....	76
İHTİDA VAKALARI.....	82
KADINLARIN İHTİDASI: TANZİMAT DEVLETİ’NİN SINANMASI.....	94
İRTİDAD.....	97
SONUÇ.....	101

İKİNCİ BÖLÜM

DİPLOMASİDE İHTİDA KRİZİ	107
BİR DİPLOMASİ SORUNU OLARAK İHTİDA VE İRTİDAD	107
İLK ÇATIŞMA: 1843 İRTİDAD KRİZİ	110
İKİNCİ AŞAMA: 1856 İSLAHAT FERMANI.....	117
PROTESTAN MİLLETİNİN TANINMASI VE 1864 KRİZİ.....	123
1864 KRİZİ.....	124
AHMED TEVFIK VAKASI.....	129
YEREL DİNİ POLİTİKALARA YABANCI MÜDAHALESİ.....	131
SELANİK VAK'A-I MÜELLİMESİ.....	150
ÇALKANTILI RUMELİ'DE İHTİDA VE İRTİDAD	159
SONUÇ	163

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

"GİZLİ HİRİSTİYANLIK"	167
GİZLİ HİRİSTİYANLAR VE 1856 İSLAHAT FERMANI	167
İKİ ÇARPICI GİZLİ-HİRİSTİYANLIK VAKASI: PONTUS'UN KURUMLULARI VE AKDAĞ MADEN'İN İSTAVRİLERİ	176
İSTAVRİLERİN HİKÂYESİ.....	185
ÇİFTE KİMLİK VAKALARI.....	209
SONUÇ	223

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SIĞINMA İHTİDALARI VE OSMANLI TÂBİYETİ	229
19. YÜZYILDA "OSMANLILAŞMAK" NE DEMEKTİ?	229
19 YÜZYILIN EN ÖNEMLİ SIĞINMA İHTİDALARI:	
1849 MACAR SIĞINMACILARI.....	233
POLONYALI SIĞINMACILAR VE MÜHTEDİLER.....	251
FIRSATÇILAR VEYA "GARIBAN" MÜHTEDİLER.....	254
İHTİDA VE TÂBİYET	262
TÂBİYETİN TANIMI VE TASVİRİ.....	268
SONUÇ	274

BEŞİNCİ BÖLÜM

CANINI KURTARMAK İÇİN İHTİDA

Anadolu'da Ermenilerin Kitleseİ İhtidası

(1895-1897)	281
TANZİMAT DEVLETİ'NİN SONU	281
ARTAN GERGİNLIK VE MÜSLÜMANLAR İLE ERMENİLER ARASINDA KARŞILIKLI ŞEYTanLAŞTIRMA	291
HAMİD DÖNEMİ KIRIMLARI VE ERMENİLERİN KİTLESEL İHTİDASI	303
KIRIMLARIN SONRASINDA İHTİDALAR	311
KADINLARIN KAÇIRILMASI	318
DİPLOMATİK MESELE OLARAK KİTLESEL İHTİDALAR	326
SONUÇ	331
Sonsöz	341
OSMANLI BÜROKRASISININ DİLİ ÜZERİNE	342
ZEVAHİRİ KURTARMA POLİTİKASI	345
"Bİ'T-TAV VE'R-RIZA" ÜZERİNE	349
ULUSSUZLAŞMA, SIRADANLAŞMA VE LAİKLEŞME	353
SEMBOİK SINIRLAR VE TARTIŞILAN KİMLİKLER	361
KAYNAKÇA	367
DİZİN	381

TEŞEKKÜR

Yol boyunca size yardım edenleri hatırlamaya koyulduğunuzda, o yolun ne kadar uzun olduğunu fark edersiniz. Yol boyunca birçok arkadaşım ve meslektaşım lütfedip bana öneri, malzeme, eleştiri ve destek sundular. Hepsini hatırlamaya, hepsine teşekkürlerimi sunmaya çalışacağım. Unutmuş olabileceğimden naçizane özür diliyorum.

Sinan Kunalalp referanslarımın öyle çoğunu sağladı ki kendisine özellikle minnet duyuyor, özellikle teşekkür ediyorum. Ermenice bibliyografya malzemesinin bulunması ve çevrilmesinde zamanını ve kaynaklarını cömertçe veren Ke-vork Bardakjian'a özellikle borçluyum; o olmasa bu malzeme-ye ulaşamazdım. Aynı şekilde, Yorgos Tzedopoulos ile Eleni Gara, Anadolu'daki gizli Hıristiyanlar konusunda bana ışık tuttular. Hem Ussama Makdisi'ye hem de iki anonim okura, metni okuyup sevgili ve ayrıntılı yorumlarda buldukları için minnettarım.

Entelektüel ve profesyonel yuvam olan İstanbul Boğaziçi Üniversitesi'nde, "alter ego" dostum ve meslektaşım Edhem Eldem her zamanki gibi bana malzeme, eleştiri ve mizah

sundu. Cem Behar özellikle zor Osmanlı belgelerinin çözümlenmesindeki yardımlarıyla, ayrıca demografik ve kültürel konularda verdiği paha biçilmez öğütlerle, hem zamanını hem de uzmanlığını paylaşmakta cömert davrandı. Dost addettiğim ve saygı duyduğum kişiler arasında Faruk Birtek'in özel bir yeri vardır; ilgi ve desteğine ne kadar teşekkür etsem azdır. Nadir Özbek'e de hem sezgili eleştirileri, hem de özellikle arşiv malzememin veritabanlarını oluştururken bir bilgisayar cahiline sabır ve anlayış gösterdiği için teşekkür borçluyum. Tarih Bölümü'ndeki dostlarım ve meslektaşlarım ile bölümümüzün "motoru" Oya Arıkan'a özellikle teşekkür ediyorum.

Uluslararası kurumsal ve entelektüel destek açısından, sevgili dostum ve saygıdeğer meslektaşım Paschalis Kitromilides ile Atina Küçük Asya Enstitüsü'ne özellikle şükran borçluyum. Aynı şekilde, Abdul-Rahim Abu Husayn ile Beyrut Amerikan Üniversitesi'ne beni üç kere davet ettikleri için, oradaki konuşmalarına gelen bütün öğrenci ve meslektaşlarıma değerli yorumları için teşekkür borçluyum. Aynı bağlamda, rahmetli Profesör Kamal Salibi'nin nazik evsahipliğini sevgiyle anıyorum. François Geogon beni Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales'deki seminerine davet ederek çok nazik davrandı; Ecole ise Paris'teki ikametimde cömert desteğini esirgemedi. Anthony Grafton'a da, beni Princeton Üniversitesi Davis Center'da bu kitap üzerine çalışmalarımın ilk anahatlarını sunmak üzere davet ettiği için, lisansüstü öğrencilerine ve meslektaşlarıma da yararlı yorum ve eleştirileri için teşekkür ederim. Ann Arbor, Michigan Üniversitesi'nden Müge Göçek, Ron Suny ve Gerard Libaridian'a teşekkür borçluyum. Collegium Budapest'e cömert desteği için, Rektör Gabor Klaniczay'a ve Direktör Fred Girod'a beni davet ettikleri için teşekkür ederim; zira bu kitaba Collegium'da başladım. Aynı şehirdeki Orta Avrupa

Üniversitesi'nden dostlarım ve meslektaşlarım Andras Kovacs, Maria Kovacs, Ayşe Çağlar, Arif Çağlar, Szabolcs Pogonyi, Michael Miller, Lazslo Kontler ve Constantin Iordachi'ye özellikle teşekkür borçluyum. Son olarak, kurumsal destek düzeyinde, bana Fernand Braudel Üyeliği öneren Floransa Avrupa Üniversitesi Enstitüsü ile dostluğu ve esin verici sohbetleri için Anthony Molho'ya minnettarım. Yine bu enstitüde Rainer Baubock ile Antonella Romano'nun bilgili ve bilgece sohbetlerinden çok yararlandım. Clare Tame'e de değerli editöryel desteği için çok teşekkür ederim.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanlarına, özellikle Genel Müdür Yardımcısı Mustafa Budak'a, ayrıca Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi çalışanlarına, özellikle kütüphane yöneticisi Hatice Gür'e profesyonelce yardımları için teşekkür ederim.

Aşağıdakilere de teşekkür etmeliyim:

Engin Akarlı, Taner Akçam, Ayhan Aktar, Gülen Aktaş, Dilek Akyalçın-Kaya, Marc Baer, Bahar Başer, Aylin Beşiryan, Geza David, Ahmet Ersoy, Selçuk Esenbel, Caroline Finkel, Dan ve Carolyn Goffman, Don Haldelmann, Milos Jovanovic, Vangelis Kechriotis, Macit Kenanoğlu, Raimond Kevorkian, Cengiz Kırılı, Niyazi Kızılyürek, Rober Koptaş, Claire Mouradian, Dennis Papazian, Kahraman Şakul, Ariel Salzman, Ara Sarafian, İrvin Cemil Schick, Dejan Stjepanovic, Yücel Terzibaşoğlu, Maria Todorova, Fernando Veliz, Gültekin Yıldız ve Eric Jan Zürcher.

Son olarak, ama en az diğerleri kadar derinden teşekkürlerimi sabır, sevgi ve destekleri için Alev ile Begüm'e sunuyorum.

Belirtmek bile gereksiz, bütün hatalar, dikkatsizlikler, abartılar, berbat şakalar, vesaire, tamamen bana aittir.

*Ras Beyrut
21 Kasım 2011*

RESİM 1. İstanbul, Haydarpaşa'daki İngiliz Askeri Mezarlığı'nda Richard Guyon/Hürşid Paşa'nın mezar taşı. Macarca yazı: "Kont Richard Guyon burada yatıyor. Türk paşası, Fransa'nın oğlu, İngiltere'de doğmuş, Macar Milliyetçisi. Ölümü 1856."

(Fotograf Ahmet Boratav'ın izniyle)

RESİM 2. Mezar taşındaki yazı: “George Kmetty (Ismail Paşa) 1813-1869. Osmanlı ordusunda ferik. Kars müdafii. Suriye kuvvetleri komutanı. Macaristan 1848-49 ulusal savaşının cesur komutanının yasını tutar. Fani kalıntılarını örten bu granit Sultan’ın buyruğuyla dikilmiştir.”

(James Stuart Curl, *Kensal Green Cemetery: The Origins and Development of the General Cemetery of All Souls, Kensal Green, London, 1824-2001* [Londra, 2003], s. 259.

Fotograf ve kaynak Tom Garnett’in izniyle.)

Saloncu / 1877

40 CENTIMES LE NUMÉRO
PARIS ET DÉPARTEMENTS
Les abonnements partent du 1er & du 15 de chaque mois.

PRIX DE L'ABONNEMENT
Année et hors-pays. 22 fr. »
Six mois. 11 fr. 50
Trois mois. 6 fr. »
Renvoyer, en plus, un mandat sur timbre.

LA COLLECTION DU JOURNAL
Jeux'a. en 10 tomes
de BEAUX VOYAGES
Contient environ 15,000 gravures.
Broché. 285 fr. »
Relié. 360 fr. »
Requiescent francs.

L'UNIVERS ILLUSTRÉ

Calman Lévy, éditeur.
Auteurs: Maison Michel Lévy frères,
rue d'Anjou, 3, place de l'Opéra.
Tous les lettres doivent être affranchies.

19e Année. — N° 1404 — 20 Mai 1876.
LE JOURNAL PARAIT TOUTES LES SEMAINES.
TH. DE LANGEAC, Rédacteur en chef.

Rédaction et administration:
Rue d'Anjou, n° 3, place de l'Opéra.
Tous les mandats et abonnements:
À la Librairie Nouvelle, Boulevard des Filles-du-Cali, 15.

ASSASSINAT DES CONSULS DE FRANCE ET D'ALLEMAGNE A SALONIQUE. — Voir page 321.

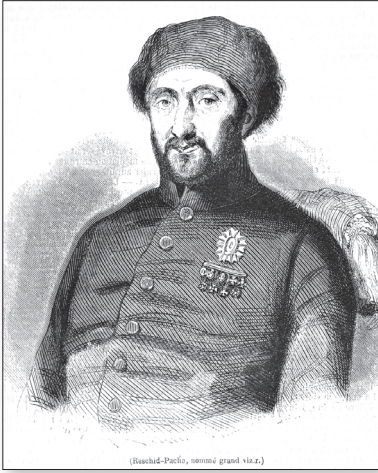
RESİM 3. *L'Univers Illustré*, 20 Mayıs 1876. “Fransa ve Almanya konsoloslarının öldürülmesi, Selanik.” Açıkça oryantalist açıdan tasvir edilmesine rağmen, sahnede cinayet silahı olarak kullanılmak üzere cami pencerelerinden sökülen madeni çubuklar gibi bazı hakiki ayrıntılar vardır. (Edhem Eldem Koleksiyonu.)

RESİM 4. "L'assiette au beurre Turc", 16 Ağustos 1902. "Le Grand saigneur..."
II. Abdülhamid'in acımasız bir Hristiyan katili olarak tasviri ve nitelendirilmesindeki habis hiciv, sultanın Batı'daki tipik imajını gösteriyor. (Edhem Eldem Koleksiyonu.)

RESİM 5. Budapeşte’de, Tuna kıyısında József Bem heykeli. Kaidesindeki “Ya bu köprüyü alırım ya da ölürüm!” yazısı, 9 Şubat 1849’da, Transilvanya’daki (Eflak) Piski’de, Macar ulusal ordusu (Honvédler) ile Habsburglar arasında yapılan kritik muharebeye gönderme yapmaktadır. Adı geçen köprü, Sztrigy nehri üzerindeki köprüdür. (Fotoğraf: Szabolcs Pogonyi’nin izniyle)

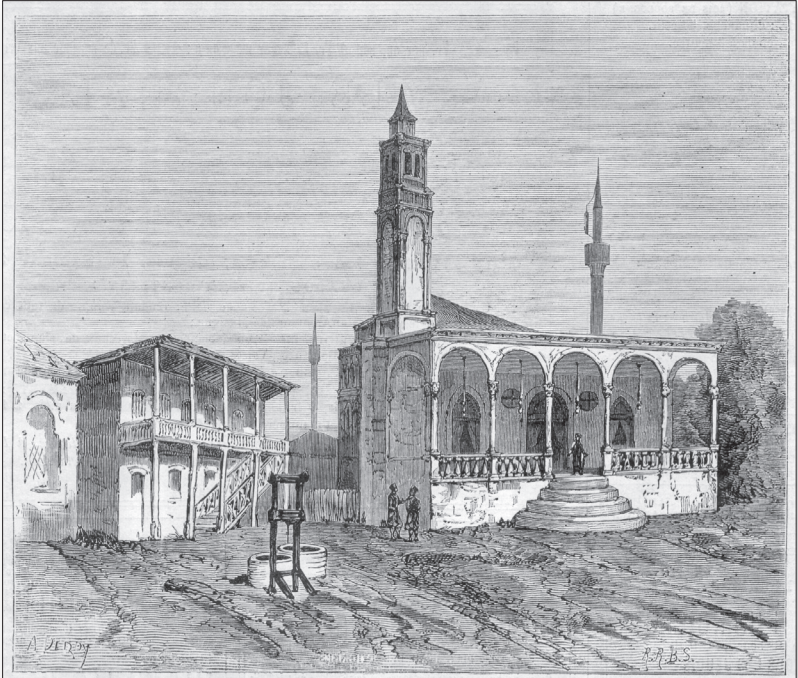

(Reşid-Paşa, omme grand vizir.)

RESİM 6. Sadrazam Reşid Paşa, 1848 civarı.
(Edhem Eldem Koleksiyonu.)

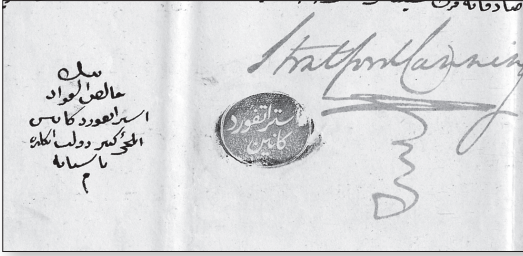

RESİM 7. I. Abdülhamid.
(Edhem Eldem Koleksiyonu.)

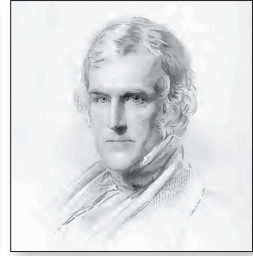

SALONIQUE. — Cour de la mosquée où a eu lieu le massacre.
Les consuls ont été entraînés dans la maison à gauche et tués au premier étage, sur le balcon. (Croq. de M. J. Vieux.)

RESİM 8. Selanik'te, Mayıs 1876'da Fransız ve Alman konsolosların öldürüldüğü "Saat Kulesi Camii"nin çizimi. Resimaltı yazısı şöyledir: "Konsoloslar soldaki yapıya sürüklenip, balkonda katledildiler." Çizimi Pierre Loti yapmıştır. "Saat Kulesi"ndeki saatin güneş saati olduğu anlaşılmaktadır. (Edhem Eldem Koleksiyonu.)

RESİM 9. Stratford Canning'in Osmanlıca resmi mührü ve imzası. İmzası şöyledir: "Kulunuz, kalb-i selim, Stratford Canning, Bâbüssaâde'de İngiliz Devleti büyükelçisi." Tarih 1826. (Stratford Canning'in Mehmed Reşid Paşa'ya yazdığı bir mektuptan, 4 Haziran 1826. Edhem Eldem, "From Blissful Indifference to Anguished Concern: Ottoman Perceptions of Antiquities, 1799-1869", Zainab Bahrani, Zeynep Çelik ve Edhem Eldem (ed.), *Scramble for the Past: A Story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753-1914*, İstanbul, 2011.)

RESİM 10. Portre, Stratford Canning. (Stanley Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning*, c. 2, Londra, 1888.)

RESİM 11. Hıristiyan gözüyle İslâm dünyasının tipik bir tasviri. İllüstrasyon: Charles Summer, *White Slavery in the Barbary States*, Boston, 1853 içinde.

GİRİŞ

Bosna ya da Hersekli bir Türk yasalara göre Türktür, ne var ki dil ve kanbağı göz önüne alındığında, dedeleri neyse son torun da o olacaktır, yani Tanrı dünyanın sonunu ilan edene kadar Bosnalı ve Hersekli. Türkler ülkeye hükmederken onlara Türk denir, esas Türkler yurtlarına, geldikleri yere döndüklerinde, Bosnalılar Bosnalı kalacak, ataları gibi olacaklardır.¹

19. YÜZYIL OSMANLI DEVLETİ'NDE İHTİDA VE İRTİDADIN ÖZEL NİTELİĞİ: MİLLİYETÇİLİK VE ULUSSUZLAŞMA

Milliyetçilik cıva gibidir. Avucunuza bir damla koyarsınız; kütlesi, ağırlığı ve rengi vardır, ama yakalamaya kalkıştığınızda parmaklarınızın arasından kayar, yutarsanız zehirlenip öleceğinizi de bilirsiniz.

Bu kitapta sorulan temel soru şudur: Osmanlı İmpara-

1 Dositiej Obradovic, "Letter to Haralampije", Balczs Trencsényi ve Michael Kopeček (ed.), *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe: Texts and Commentaries*, Budapeşte ve New York, 2006, c. 1, s. 128. Dositiej Obradovic (1740 civarı-1811), "Ortodoks keşiş, yazar, öğretmen ve siyasetçi... Sırp Aydınlanmasının en önde gelen figürüdür."

HARITA 1. Osmanlı'nın Balkan eyaletleri, 1870'ler.
(Ömer Emre'nin katkılarıyla)

torluğunda 19. yüzyıldaki ihtida [Müslümanlığı kabul etmek] ve irtidad [Müslümanlıktan dönmek, başka bir dini seçmek] vakalarının daha önceki ihtida ve irtidad vakalarından farkı neydi? İnsanlar neden geri çekilmekte olan bir inanca giriyorlardı? Makedonya'daki bir keçi çobanının, diyelim 1657'de Müslümanlığı seçmesi, 1876'da aynı coğrafi bölgedeki bir keçi çobanının Müslüman olmasından neden çok farklıydı? 19. yüzyıl Osmanlı bağlamında ihtida ve irtidadı farklı kılan, etnik milliyetçiliğin yükselişiyle ve Avrupa'nın her köşesinde kol gezen Ulusal Uyanış (*National Revival*) hareketleriyle çakışmalarıdır. O sırada herkes kendini özel hissetmekteydi; üstelik, herkes kendini komşusundan daha özel hissetmekteydi. Sırp eğitimci, yazar ve tiyatro emprezaryosu Joakim Vukic'in sesine kulak verelim: "Sırbistan'dayken Sırp'ların Türklere aldıkları bazı başka batıl inanç ve âdetler gözlemlerim; çünkü Sırp'lar 437 yıl boyunca"

ca Türklerle beraber yaşadılar ve Türkler boğazlarına kadar batıl inanç ve saçmalıklara batmışlardır.”²

Milliyetçiliğin son iki yüzyılın sonucu olduğuna inanıyorum. Benedict Anderson gibi ben de milliyetçiliğin bir “kültürel inşa” olduğuna inanıyorum. Eric Hobsbawm gibi, “gelecek icat ettiğini” görüyorum ve “belli başlı olarak siyasi” olduğu konusunda John Breuilly’ye katılıyorum.³

İhtida ve/veya irtidat 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda özellikle tehlikeli görülüyordu, zira ulussuzlaşma olarak algılanıyordu. Milliyetçilik ve çok daha kaygan bir kavram olan milli kimlik üzerine literatür bunların nasıl *elde edildiğine*, “sürekli”, “icad edilmiş”, “hayali” ya da “kadim” olup olmadıklarına odaklanırken, fiili ya da potansiyel olarak kaybedilmeleri halinde doğacak sonuçlara ve yarattığı korkuya fazla eğilen olmadı. Bu bağlamda mürted [dini terk eden] korkusu ve nefreti, potansiyel milli kimlik yitimi ya da ulusal grubun ya da *ethnie*’nin bir üyesinin kaybedilmesi sürecini anlamakta önemlidir. “Sırlarımızı bildiği için” mürtedin uyandırdığı korku ya da nesnesi olduğu nefret, mürted/mühtedide odaklanır, çünkü bir emsal yaratmaktadır; potansiyel bir “çorap söküğü”dür. Milliyetçi kanon genellikle iyi örneklerle, taklit edilebilecek rol modellerine, kahramana, şehide odaklanır; kimse çürük elmadan, dönekten, hainden söz etmek istemez. İlla da söz etmek gerekirse, bu, yalnızca duygusal nefret körüklenerek yapılır ve

2 Joakim Vukic, “Characteristics of the Serbian People (1828)”, *Discourses of Collective Identity* içinde, s. 116.

3 Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, Londra, 1991 [*Hayali Cemaatler*, çev. Iskender Savaşır, İstanbul, 1993]; Eric Hobsbawm ve Terence Ranger (ed.) *The Invention of Tradition*, Cambridge, İngiltere, 1983 [*Geleneğin İcadı*, çev. M. Murat Şahin, İstanbul, 2005]; Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge, İngiltere, 1990 [*Milletler ve Milliyetçilik*, çev. Osman Akinbay, İstanbul, 1995]; Selim Deringil, “Invented Tradition as Public Image in the Ottoman Empire 1808-1908”, *CSSH 35* (1993): 3-29; John Breuilly, *Nationalism and the State*, Manchester, 1993.

nefret de sağlıklı elmaları birbirine her zamankinden daha sıkıca bağlar.

“Ulussuzlaşma”yı hangi anlamda kullanıyorum? Gitgide daha fazla “hayal edilmiş” bir cemaatin ruhunu ve gövdesini yitirmesi anlamında. Eğer mühtedi/mürted kadın ya da çocuksa, bu kayıp, cemaatin namusuna simgesel bir tecavüz olarak da görülürdü. Bu anlamda, mühtedi/mürtedin olumsuz simgeselliği, Smith’in cemaatin “simgesel âlemi” olarak adlandırdığının sınırlarının çiğnenmesi, ya da buna bağlı olarak, etnik cemaat ya da milletin “iç dünyasının” ihlali olarak görülebilir.⁴

Benedict Anderson Eski Dünya dinlerine olağanüstü güçlerini ve meşruiyetlerini, özellikle de kendi deyimiyle “hakkat dilinde ustalaşma” yoluyla verenin, dine döndürme ve bünyesinde eritme gücü olduğunu söyler. Şöyle açıklar:

Hakikat dilleri olarak da, milliyetçiliğe büyük ölçüde yabancı bir eğilime, “başkalarını kendi dinlerine döndürerek kazanma” eğilimine sahiptirler. Dönmekten kastettiğim, şu ya da bu dinsel görüşlerin benimsenmesinden çok, simyevi bir soğurulma. Bu süreç içinde eskiden barbar olanlar “Orta Krallık” olur, Atlas Dağları İslâmiyet’i olur, İlongo Hıristiyanlığı olur. İnsan varlığının bütün tabiatı kutsallık bakımından işlenebilir. ... Nihayetinde, kutsal dil aracılığıyla dinden dönme olanağı sayesinde, bir “İngiliz” Papa, bir “Mançu” da Gögün Oğlu olabilmiştir.⁵

4 Anderson, *Imagined Communities*; Anthony Smith, *Ethno-symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*, Abingdon ve New York, 2009, s. 55, 64. Taner Akçam (Raphael Lemkin’in izinden giderek) ulussuzlaşmayı şöyle tanımlar: “Güçlü ulusların kontrol altında tuttukları diğer ulusal gruplara kendi ulusal özelliklerini zorla kabul ettirmeleri..” Bkz. Taner Akçam, *Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 8; Bkz. ayrıca bu kitabın 5. Bölümü.

5 Benedict Anderson, *Hayali, Cemaatler*, çev. Iskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul, 1993, s. 29. “Orta Krallık, Çin İmparatorluğu’nun ünvanıydı.” Atlas Dağları İslâmiyet’i Kuzey Afrika’da Berber kabilelerinin İslâmlaşma süre-